

משמאל: (על יד הפודיום) פרופ' יהודה באור, פרופ' יוחנן פרידמן, פרופ' דן מיכמן ופרופ' יורגן צימרר (מימין).

שואה ורצח עם

מאת פרופ' יהודה באור

מאמר זה הוא תקציר דברים שנישאו בפתיחתו של סימפוזיון על שואה ורצח עם שיזמה האקדמיה, ושנתמך על ידיה ועל ידי האוניברסיטה העברית בירושלים ומוסד ון ליר, וכן על ידי קרן אברט הגרמנית. הסימפוזיון התקיים בתאריכים ט"ו-ט"ז באלול תשע"ב, 2-4 בספטמבר 2012, והיה בנוי מרשיח בין חוקרים. השתתפו בסימפוזיון כ-15 אורחים מחו"ל וכ-8 חוקרים ישראלים.

בידי צד אחד, שבו מדינה או סמכות אחרת מתכוונת לאיין קבוצה [אנושית] כפי שקבוצה זאת וחברות בה מוגדרות על ידי המחולל¹. אני מציע לראות בניסוח זה תיאור ולא הגדרה ממש, משום שבתחומי החברה וההיסטוריה בכלל קיימת בעיה בסיסית בהגדרות בשל היותן הפשטה של המציאות, והמציאות היא לעולם סבוכה מכפי יכולתן של ההגדרות לתאר אותה. ההגדרות הן לכל היותר קביים המאפשרים לנו לצלוע בעקבות המציאות בעולם שנשלט על ידי אי-ודאות². לעומתן תיאור, כשהוא מדויק ככל האפשר, יכול לקרב אותנו להבנת התופעה.

דומני שקיימת הסכמה גורפת בין חוקרי רצח עם שאין טעם רב בוויכוח על הגדרותיה של האמנה למניעת רצח עם ולהענשת מחולליו, שנחתמה ב-9 בדצמבר 1948 באו"ם (Convention for the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide), ואשר רוב מדינות העולם התומות עליה. עם זאת אין מנוס מהתחבטות בהגדרת "רצח עם" בהצגת הנושא של מקומה של השואה במסגרת רציחות העם בכלל. דומני שמרבית החוקרים מקבלים היום, מי יותר ומי פחות, את ניסוחם של פרנק צ'אק וקורט יונסון, משנת 1990: "רצח עם הוא סוג של הרג

בלתי אפשרית. האמנה היא בכל זאת חלק מהחוק הבין-לאומי ומשמשת יסוד לפעולה נגד רצח עם, ועל כן אין מומלץ לגעת בה.

כהיסטוריון אני שואל אם רצח עם הוא תופעה חדישה או שמא ותיקה. ב־2010 נמצאו קברים מהתקופה הנאוליתית בגרמניה ובאוסטריה שקבורות בהם קבוצות אנושיות שלמות – גברים, נשים, ילדים ותינוקות – שנרצחו על ידי בני אדם, כפי שמעידים כלי הקטל שנמצאו ליד השלדים. בתנ"ך בספר במדבר פרק ל"א מתואר רצח המדיינים, ועל פי הסיפור הם נרצחו כולם (לבד מהבתולות) על ידי בני ישראל בעקבות צו אלוהי. אין חשיבות לשאלה אם הדבר אכן קרה, כי מה שקובע היא ההסכמה המתבטאת בטקסט, שדבר כזה רצוי. כך כמעט בכל התרבויות האנושיות ובכל הטקסטים המקודשים או בפירושים להם. כך גם בהתנהגות האנושית מקדמת דנא, דרך השמדת מלוס על ידי האתונאים וקרתגו על ידי הרומאים, ועד ימינו.

מדוע זה כך? אני מציע תשובה שמטבע הדברים אין ביכולתי להוכיח את נכונותה: אנחנו יונקים טורפים טריטוריאליים. אנחנו, לפחות ברובנו, מתקיימים מאכילת בשר ודגים. אנחנו ממשיכים להיות ציידים אף שאיננו צדים איילות ברחובות הערים, ואת הבשר והדגים אנו לוקחים ממדפי חנויות הכול־בו. אלא שאנחנו טורפים חלשים, כי אין לנו שיני האריות ולא טופרי הדובים, ולכן עלינו להשתייך לעדר כלשהו – אנחנו חיות עדר. האדם יכול לעבור מעדר למשנהו אף שאין זה קל, אבל קיום מחוץ לעדר כלשהו הוא בלתי אפשרי. אלא שהאדם אינו רק טורף כי אם גם אוסף ואוגר. לחם הוא תוצאת עיבוד סוגי עשב מסוימים, ולכן אנחנו אוכלי עשב, וגם כמובן אוכלי פירות האדמה, השיחים והעצים. דרך חיים זו מתאפשרת רק בשיתוף פעולה בקולקטיב כלשהו – משפחה, בית אב, שבט, קבוצה אתנית, לאום או מדינה. היא גם מצריכה טריטוריה כדי לקיים את העדר – טריטוריה ממשית או וירטואלית. מה עושה העדר האנושי כאשר עדר אחר נכנס לתוך הטריטוריה – הממשית או הווירטואלית –

האמנה הייתה תוצאה של משא ומתן פוליטי בין מעצמות המערב לבין הגוש הקומוניסטי, אך גם מדינות אחרות, בעיקר דרום-אמריקניות, השפיעו השפעה ניכרת בעניין. התוצאה הייתה סתירה בין הרצון הכן לחוקק חוק בין-לאומי חדש שיוציא רצח עם אל מחוץ לחוק המקובל בקרב האומות, לבין האינטרסים של השחקנים הפוליטיים שביקשו להימנע מניסוחים שיגבילו את חופש פעולתם. בפועל לא שימשה האמנה כלי למניעת רציחות עם ולהענשת מחולליהם מאז 1948, קודם כול משום שרק מדינות יכלו להאשים מדינות או גורמים אחרים ברצח עם, והן יכלו לעשות זאת רק בפנייה למוסדות האו"ם, ולמעשה למועצת הביטחון של האו"ם. בגוף זה מנעו חמש המעצמות בעלות הווטו, או קבוצות בעלות השפעה, כל פעולה שלא הייתה בעניינה הסכמה כללית. הגדרות האמנה מוקשות. מדובר על איון קבוצות אתניות, לאומיות, גזעיות ודתיות בתור שכאלה, באורח חלקי או מלא. אולם למעשה אין גזעים, כי כל האנושות מוצאה בקבוצת הומינידים שהתפתחו לכדי *homo sapiens* במזרח אפריקה לפני כ־200,000 שנים, וההבדלים בין בני האדם פחותים מאלה שבין כלבים למשל. אין גזעים, אבל יש כמובן גזענות. ב־1948 היה השימוש במונח "גזע" לציון לאומיות או אתניות נפוץ ביותר, אבל כיום שימוש במונח "גזעים" יכול להתפרש כפתח לגזענות. נאמר באמנה שקיימים חמישה מצבים שכל אחד מהם הוא רצח עם – הרג בבני קבוצת המטרה, גרימת נזק פיזי או רוחני לבני הקבוצה, יצירת תנאים שאינם מאפשרים את קיום הקבוצה, מניעת לידות וחטיפת ילדים. גם חטיפת ילדים מוקשה ביותר, שכן היא אינה רצח, ואם דוחקים מאות אלפי יהודים לתאי גז אין מייצרים בכך תנאים שאינם מאפשרים את קיומם. אם מתכוונים לרצוח את כל הנשים, אין משמעות למושג "מניעת לידות", ואם מתכוונים לרצוח את כל הילדים אי אפשר לחטוף אותם. האם פירוש הדבר שצריך לתקן את האמנה? במציאות שבה יש קרוב למאתיים מדינות באו"ם, זוהי משימה

CONVENTION ON THE PREVENTION AND PUNISHMENT OF THE CRIME OF GENOCIDE

THE CONTRACTING PARTIES

HAVING CONSIDERED the declaration made by the General Assembly of the United Nations in its resolution 96 (I) dated 11 December 1946 that genocide is a crime under international law, contrary to the spirit and aims of the United Nations and condemned by the civilized world;

RECOGNIZING that at all periods of history genocide has inflicted great losses on humanity; and

BEING CONVINCED that, in order to liberate mankind from such an odious scourge, international co-operation is required,

HEREBY AGREE AS HEREINAFTER PROVIDED:

Article I: The Contracting Parties confirm that genocide, whether committed in time of peace or in time of war, is a crime under international law which they undertake to prevent and to punish.

Article II: In the present Convention, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious groups, as such:

- a. Killing members of the group;
- b. Causing serious bodily or mental harm to members of the group.
- c. Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;
- d. Imposing measures intended to prevent births within the group;
- e. Forcibly transferring children of the group to another group.

Article III: The following acts shall be punishable:

- a. Genocide;
- b. Conspiracy to commit genocide;
- c. Direct and public incitement to commit genocide;
- d. Attempt to commit genocide;
- e. Complicity in genocide.

Article IV: Persons committing genocide or any of the other acts enumerated in Article III shall be punished, whether they are constitutionally responsible rulers, public officials or private individuals.

Article V: The Contracting Parties undertake to enact, in accordance with their respective Constitutions, the necessary legislation to give effect to the provisions of the present Convention and, in particular, to provide effective penalties for persons guilty of genocide or of any of the other acts enumerated in Article III.

Article VI: Persons charged with genocide or any of the other acts enumerated in Article III shall be tried by a competent tribunal of the State in the territory of which the act was committed, or by such international penal tribunal as may have jurisdiction with respect to those contracting Parties which shall have accepted its jurisdiction.

Article VII: Genocide and the other acts enumerated in Article III shall not be considered as political crimes for the purpose of extradition. The Contracting Parties pledge themselves in such cases to grant extradition in accordance with their laws and treaties in force.

Article VIII: Any Contracting Party may call upon the competent organs of the United Nations to take such action under the Charter of the United Nations as they consider appropriate for the prevention and suppression of acts of genocide or any of the other acts enumerated in Article III.

Article IX: Disputes between the contracting Parties relating to the interpretation, application or fulfilment of the present Convention, including those relating to the responsibility of a State for genocide or for any of the other acts enumerated in Article III, shall be submitted to the International Court of Justice at the request of any of the parties to the dispute.

Article X: The present Convention, of which the Chinese, English, French, Russian and Spanish texts are equally authentic, shall bear the date of 9 December 1948.

Article XI: The present Convention shall be open until 31 December 1949 for signature on behalf of any Member of the United Nations and of any non-member State to which an invitation to sign has been addressed by the General Assembly. The present Convention shall be ratified, and the instruments of ratification shall be deposited with the Secretary-General of the United Nations.

והקולקטיביים תוך שמירת יחסים ידידותיים, הוגנים ומסודרים בין בני האדם. הרע הוא היפוכו של דבר זה. האם אני מצדד בגישה רליטיביסטית למוסר? כן ולא. לא, משום שכל חברה אנושית חייבת לפתח מושגים מוסריים, שאם לא כן אין לה תקומה, וקיימים יסודות משותפים לגישות מוסריות בחברות שונות: איסור רצח בתוך החברה אלא אם כן הוא נעשה על פי חוק המסדיר זאת כעונש על עברה; איסור גנבה; איסור הונאות מסוגים שונים – כל אלה הם בבחינת חוק פנימי בשל נטייתו של האדם להרוג, לגנוב ולהונות, ואם כך יעשו כולם, לא תהיה חברה.

מבחינה זאת המוסר הוא הוראה מוחלטת. אולם המוסר הוא אנושי, והאדם הוא אורח חדש למדי על כדור הארץ, הקיים זה כ־4 מיליארד וחצי שנים, ביקום שהוא עתיק בהרבה. הכול ביקום זה נדון למוות, משמשות והחומר שביניהן ועד לכוכבי הלכת הקטנים שמסביבן, כמו זה שלנו. כמו שהדינוזאורים נעלמו, לפני רק כ־65 מיליון שנים,

לאחר שהארץ כבר הייתה קיימת כ־4 מיליארד שנים, כמו שכולנו נדונים למוות מרגע שנולדנו, כך תיעלם גם האנושות, ואין מנוס מכך. מאמצינו למניעת רציחות המוניות הם חלק מהמאמץ שסוף המין האנושי יגיע מאוחר ככל שאפשר. אבל כאשר זה יבוא, תיעלם התרבות שיצרנו, ייעלמו האל והאלים שלנו, ההישגים והכישלונות שלנו, ואתם ייעלם גם המוסר האנושי, כי לא יהיו עוד אנשים שיקיימו אותו. מבחינה זאת, המוסר הוא יחסי.

בתוך הסיפור הזה של מאבקי האדם ורציחות ההמונים המלווים אותם, היכן ממוקמת השואה? השואה הייתה רצח עם. משום כך קיימות הקבלות בינה לבין

שלו? יש לו ארבע אפשרויות: לקלוט ולבולל את העדר האחר, כי זה יחזק את אותו עדר קולט; להעבידו ולשעבדו, כדי שיעשה הפולש את המלאכות שאין אוהבים לעשותן; לגרש את העדר הפולש; או לרצוח אותו, ואולי לשעבד את שרידיו. אטען שזה מה שעשו בני האדם מאז ומעולם – הם יישמו אפשרויות אלה, כל אחת לחוד או בהרכבים שלהן. זה אומר שקיימת בנו הנטייה לרצוח, והראיה היא קיומם של החוקים כמעט בכל החברות האנושיות האוסרות על רצח בתוך הקולקטיב הנתון. לולא הנטייה לרצוח לא היה צורך בחוקים אלה. הדיבר התנ"כי אומר "לא תרצח".

הוא אינו אומר "לא תהרוג", משום שהרג של האחר הוא חיובי כאשר הקרבן אינו שייך לקבוצת ההורג, והוא אויב לה. על הרג כזה, כשהוא נעשה במלחמה, מקבלים אות הצטיינות. כלומר – הרג הוא רצח מותר; רצח הוא הרג אסור.

המסקנה המוטעית מהנאמר עד עתה תהיה שאין מנוס מרצח המוני משום שהדבר הוא חלק

מהתניית הקיום שלנו – ולא היא. עובדת קיומנו בעדרים פירושה שאנחנו מפתחים את היכולת לשיתוף פעולה, לרגשות אמפתיה, לאהבה, כולל אהבת הזולת, ואפילו להקרבה למען האחר, ולעתים אפילו למען הזר, כפי שסיפור חסידי אומות העולם בשואה מראה. ההקרבה למען האחר נובעת אולי מהתקווה, שלרוב איננה מודעת, שאם יתהפכו היוצרות, יעמוד הניצול לימין המציל. ואכן, רבים מהיהודים שניצלו בשואה תמכו לאחר זמן, ועודם תומכים, במציליהם.

הגישות המנוגדות הללו של נטייה לרצח והיפוכה מתבטאות במושגים שלנו על טוב ורע. עשיית הטוב נתפסת כמקדמת את טיב החיים הפרטיים

להתחקות עליהם, ובמאמץ אדיר גם להגיע להבנתם. אטען עוד שאין ידועים לי גורמים שהביאו לרצח עם כלשהו מחוץ לשואה שאינם מצויים ברציחות עם אחרות, כולל השואה. אולם גורמים, או מרכיבים, מסוימים המצויים בשואה אינם מצויים ברציחות עם אחרות כלשהן. מה הם גורמים אלה?

הגורם הראשון הוא הטוטליות: במשך הזמן, ובשלבם, נתקבלה אצל הנאצים הכוונה הברורה לזהות כל אדם שהוגדר על ידיהם יהודי/ה, לסמן אותו/ה,

להשפילו/ה, לשדוד ממנו/ה את רכוש/ה, לרכז אותו/ה ולהעביר אותו/ה למקום שבו יירצח או תירצח. יש להדגיש – כל אדם יהודי, עד האחרון שבהם. אין לזה תקדים בהיסטוריה. השני הוא האוניברסליות של כוונה זו: הרצח היה עתיד להתבצע בכל מקום שבו תהיה לגרמניה השפעה, ומאחר שכוונת גרמניה הנאצית הייתה לכבוש – בעצמה או בשיתוף עם בעלי בריתה – את העולם כולו, מדובר על תכנית גלובלית, וגם לכך אין תקדים. השלישי: האידאולוגיה הנאצית לא הייתה מבוססת על שיקולים

פרגמטיים. הם רצחו יהודים שעבדו בשבילם, אפילו במפעלי נשק, אף שאחת הבעיות המרכזיות שבהן התלבטו, בעיקר בשלבים המאוחרים יותר של המלחמה, הייתה חוסר כוח אדם. הם גם לא רצחו את היהודים כדי להשתלט על רכושם, שהרי הרכוש היה בידיהם ממילא, והיה אפשר להשתמש ביהודים כבעבדים לאחר שרכושם נשדד. בכל רציחות העם הידועות לנו היו הגורמים בראש ובראשונה כלכליים, מידיניים/פוליטיים (שאיפה לכוח ושלטון) או צבאיים.

◀ רציחות עם אחרות. עצם פעולת הרצח ההמוני דומה בכל רציחות העם. זאת ועוד, אין הבדל בין הקרבנות בסבלם: יהודים סבלו בדיוק כמו רוסים, כמו בני טוטסי או אינדיאנים באמריקה. אין דרגות בסבל, כי אין רצח עם אחד טוב ממשנהו, אין רצח נשים וילדים אחד קל ממשנהו, אין עינויים הקשים מעינויים אחרים, ואין סדזים קיצוני שונה מסדזים קיצוני אחר. מובן מאוד ששורדי הזוועות הללו יתמקדו בסבל קבוצתם, קרוביהם וידידיהם שנספו, אבל גם בכך אין הבדל

בין ארמנים, קמבודים, יהודים או אחרים. טבעי הדבר שכולם יתרכזו בסבל שנגרם לקבוצתם שלהם. התחרות על הקרבנות היא מסווה לפוליטיקה, ונוגדת כל תפיסה מוסרית. אין לה בסיס היסטורי כלשהו, ויש לפסול אותה.

קיימות עוד הקבלות בין רציחות עם, ועל המחקר לעסוק באיתורן. באותה מידה יש לעמוד על ההבדלים ביניהן, וכל זאת אפשר לעשות רק בהשוואות לרציחות עם אחרות. הדבר הכרחי במיוחד לחקר השואה, כי רק ההשוואה תבחר באיזו מידה יש בה יסודות מיוחדים.

האם הייתה השואה ייחודית (unique)? אטען שלא, כי אם אומר שהייתה ייחודית, כלומר הייתה אירוע חד-פעמי שלא יחזור על עצמו, אפשר לשכוח אותה, כי אין סכנה שאירוע זה יקרה בעתיד, ואם כך – אפשר אולי להמציא ליטורגיה שתזכיר את קרבנותיה, ולא יותר מכך. הביטוי "ייחודיות" ניתן גם לפירוש דתי, כלומר: כאילו השואה נגרמה על ידי גורם טרנסצנדנטי, על ידי אל או שטן, אך אנחנו יודעים שהיא נגרמה על ידי בני אדם מטעמים שאפשר בהחלט

נאמר למעלה שהשואה הייתה רצח עם אידאולוגי מובהק, והאידאולוגיה הייתה מבוססת על אי־רציונליות. מחקר השוואתי מעלה את המסקנה שהאי־רציונליות שביסוד האידאולוגיה אינה יוצאת דופן, שכן התנהגות אנושית קולקטיבית מונעת לעתים לא נדירות על ידי אידאולוגיות דתיות ולא דתיות אי־רציונליות. מי שחי בעידן שחיו בו אידי אמין, רוחאללה ח'ומיני, פול פוט ואחרים, אין הדבר צריך להפתיעו. בריחתו של האדם ושל הקולקטיב האנושי להתנהגות אי־רציונלית היא חלק מתולדות האדם, ועם זאת רציחות עם מתחוללות בדרך כלל בכפוף לנימוקים רציונליים בדרגה זו או אחרת. גם בשואה נשמעו נימוקים רציונליים, אולם כאשר אלה, בעיקר שיקולים כלכליים, עמדו בסתירה לצו האידאולוגי, ניצח הצו האידאולוגי, בכל המקרים הידועים לי. מעולם, עד השואה, לא היה רצח עם שבבסיסו היו הזיות של סיוטי לילה.

האם אפשר למנוע רציחות עם? אולי, במאמץ עליון, אפשר להפחית בתחולתן. הסימפוזיון שהתקיים באקדמיה, בשיתוף עם מוסדות אחרים, ניסה לברר את הדרכים שבהן דבר זה אפשרי. קבוצות בין־לאומיות של אקדמאים מנסות להניח תשתיות עובדתיות ומחקריות לפיתוח אמצעים כמותניים, אמצעים המבוססים על פיתוח החוק הבין־לאומי, אמצעים כלכליים ופוליטיים וכיו"ב, שישמשו ללחץ על העולם הפוליטי, משום שרצח עם הוא בסופו של דבר מנוגד לאינטרס הפרגמטי, הכלכלי והמדיני של מעצמות, גדולות כקטנות. ללא תשתית עיונית אין אפשרות לפעולה מדינית. הסימפוזיון בא לקדם ■ סדר יום זה.

האידאולוגיה אך שימשה כסות או תואנה. לעומת זאת השואה נגרמה בגלל אידאולוגיה הזויה ובניגוד לאינטרסים הפרגמטיים של מחולליה. גם לכך אין תקדים. הרביעי: השואה באה כחלק מאידאולוגיה שביקשה להשליט בעולם כולו את עקרון הגזע (והרי אין גזעים), ולפיו ישלטו בעולם העמים הנורדיים בני הגזע הארי, ועמם בעלי בריתם, וכל יתר הגזעים והעמים יהיו כפופים להם בסדר הייררכי. היהודים, שנתפסו כאנטי־גזע, לא יהיו קיימים אז, כי יושמדו, אבל זכרם והשפעתם הרוחנית – גם לאחר השמדתם – יהוו את העיקרון הגזעי השלילי, בבחינת השטן העומד בקצה השני של ההווה האנושית, מול הגזע העליון. חמישית, בעיני האידאולוגים הנאצים היו היהודים גם הסמל וגם נציגים ממשיים של המורשת המהפכנית, הדמוקרטית, הליברלית־שמרנית, הליברלית והשמאלית של המהפכה הצרפתית, שאותה רצו לעקור מן השורש. שתי הנקודות האחרונות נראות אולי מופשטות משהו, אולם אפשר להוכיח שדברים אלה נלמדו ונקלטו בהשפעת האינטליגנציה הנאצית באוניברסיטאות הגרמניות. ושישית: השואה הייתה מבצע תעשייתי, בחלקה לפחות, שהתבטא בהקמת מפעלים – מחנות ההשמדה – שבהם התוצר היו גוויות היהודים הנרצחים, וזאת במרכז התרבות האירופית ולא בשוליה. גם לכך אין למצוא תקדים. נקודה נוספת היא מתחום תגובת הקרבנות: במספר לא מבוטל של מקרים הגיבו היהודים למדיניות הנאצית בפיתוח עמידה, כלומר התנגדות בלא נשק (ליד עמידה עם נשק ביד), בפעולות שמטרתן הייתה שמירה על המורל באמצעות חינוך, עזרה סוציאלית, פעולות תרבות וכיו"ב. גם לזה קשה למצוא מקבילות במקרי רצח עם אחרים.

אטען אפוא שהשואה לא הייתה ייחודית אלא חסרת תקדים. אולם מטבע הדברים היא יכולה לשמש תקדים, ובמקרה של רואנדה לפחות היא אכן הייתה תקדים, כי ברואנדה התפתחה המדיניות לרצוח את כל בני הטוטסי החיים בה ללא יוצא מן הכלל, כלומר חזרו על הטוטליות, הנקודה הראשונה שצינתי.

¹ Frank Chalk and Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide*, Conn.

New Haven, 1990, p. 23. התרגום הוא שלי – י"ב.

² ראו בעניין זה: יוסף דן, תורת הכאוס ומדע ההיסטוריה, תל אביב, 2009.